

RECEPTAREA LUMII CREȘTINE RĂSĂRITENE DE CĂTRE ROMÂNII DIN TRANSILVANIA ÎN SECOLELE XVII-XVIII

Ioan-Aurel Pop

MĂRTURIILE DESCOPERITE în deceniile din urmă, coroborate cu date mai vechi, arată, fără echivoc, că și românii din Transilvania, aidoma celor din Țara Românească și Moldova, au avut în Evul Mediu drept limbă a culturii și a culturii slavona, calchiată pe necesitățile credinței lor ortodoxe. În acest context, lumea creștină a Răsăritului, cu toate componentele sale, s-a bucurat de mare prețuire și respect între acești români, mai ales în rândul elitei lor cneziale, care-și împodobeau bisericile din secolele XIII-XV cu pictură bizantină și cu pisaniile despre ctitori și zugrăvi și care făceau însemnări în slavonă cu litere chirilice pe verso-urile unor documente latine de danie, emise de regii catolici ai Ungariei. Toată această spiritualitate răsăriteană, conservată prin ortodoxie și prin slavonismul cultural, a coexistat cu latinitatea limbii și cu amintirea Romei dintâi, cu prezența surprinzătoare a conștiinței romanității la românii medievali (în unele cercuri și medii ale lor), dar și cu influențele apusene aduse de unguri și de germani (sași). În acest fel, Apusul latin și Răsăritul bizantino-slav se întâlneau în această largă arie de interferențe în care trăiau românii¹.

Lumea creștină „adevărată” era reprezentată în Evul Mediu, în rândul românilor transilvăneni și al celor din Părțile Vestice, de biserica lor locală și de bisericile celor două principate românești din afara arcului Carpaților, iar în plan universal de către Marea Biserică de la Constantinopol, urmată de centrele ortodoxe din Balcani ale bulgarilor și sârbilor, și abia în al treilea rând de îndepărtata Rusie. Încă din secolul al XIV-lea, mitropolitul Țării Românești purta și titlul de „exarh al Plaiurilor (Laturilor) și a toată Ungaria”, ceea ce arată că scaunele episcopale răsăritene (și apoi scaunul mitropolitan) ale Transilvaniei și Ungariei erau subordonate ierarhic mitropolitului de la Argeș (cel puțin din punctul de vedere al Marii Biserici). Centrul creștinătății era însă și pentru transilvăneni patriarhia de la „Țarigrad”, prezentă simbolic printre ei din 1391, după ce mănăstirea din Perii Maramureșului (a familiei urmașilor lui Dragoș, voievodul Moldovei) fusese ridicată de patriarhul ecumenic la rangul de stavropighie. Cucerirea Peninsulei Balcanice de către otomani și mai ales căderea Bizanțului „în mâini păgâne”, la 1453, conștientizată în câteva decenii în mentalul

colectiv, au schimbat treptat această ierarhie și această percepție. Odată cu supunerea de către sultani a grecilor, bulgarilor și sârbilor, se naște în imaginarul românesc ideea „Bizașului după Bizaș”, de care vorbea și scria cu atâta pătrundere Nicolae Iorga. Sporadic, unii au putut gândi, mai ales în secolele XV-XVII, că Țările Române – de la Ștefan cel Mare și Neagoe Basarab până la Vasile Lupu și Constantin Brâncoveanu – erau acum ele însele un nou Bizaș, continuatoare ale vechii împărății răsăritene de odinioară, din moment ce anumiți principii se intitulau „țari”, iar alții aveau „fire mai mult împărătească decât domnească”. Dar noul „Țarigrad” se vedește a fi în cele din urmă, treptat, dar tot mai clar, pentru cei mai mulți, Moscova (cu Rusia întreagă), depozitară a pravoslavniciei credințe, puternică, îndepărtată și mirifică, de neatins pentru „prea cruzii turci”, rezistentă deopotrivă față de catolicism și față de „noile erezii” apărute prin Reforma protestantă.

Din secolul al XVII-lea, Rusia începe să fie și în ochii românilor stâlpu credinței celei nesmintite, al vechii „legi” tradiționale nealterate, al puterii de rezistență în fața atacurilor inamicilor. Acest statut conferit Rusiei în imaginarul colectiv generează foarte repede și speranța de ajutor, de sprijin spiritual și material pentru combaterea acestor asalturi străine. Românii transilvăneni aveau propria biserică de rang mitropolitan, consemnată încă din secolul al XVI-lea, cu anumite episcopii sufragane (vezi Antonio Possevino)². Centrul acestei mitropolii – reșezate, la insistențele lui Mihai Viteazul și cu acordul principelui Transilvaniei, sub oblăduirea Mitropoliei Țării Românești în 1595 – se afla în capitala țării, la Alba Iulia. Biserica ortodoxă a românilor transilvăneni, ca și națiunea română nu erau recunoscute în chip oficial, ci erau doar acceptate (răbdate) până când avea să dureze bunul plac al cetățenilor și principilor (*usque ad beneplacitum regnicolarum et principum*). În plus, românii și biserica au fost supuși mai întâi presiunilor de catolicizare, iar apoi, de la jumătatea secolului al XVI-lea, celor de trecere la credințele protestante (mai ales la calvinism). Li s-a impus chiar o ierarhie calvină sau calvinizantă, unii dintre mitropoliții și episcopii lor fiind asimilați superintendenților calvini. Situația apăsătoare a continuat și în secolul al XVII-lea, când toți principii Transilvaniei (până la 1691) au fost protestanți unguri, dornici să impună calvinismul ca religie dominantă sau chiar unică³.

Unul dintre ei a fost Gabriel Bethlen (1613-1629), pentru care calvinismul urma să fie o adevărată forță de omogenizare a țării sale, locuită în majoritate de supuși ortodocși. Strivit de aceste presiuni, mitropolitul român Ghenadie, al Transilvaniei, îl ruga la 1629 pe țarul Rusiei să-i primească și milostivească pe trei călugări de la Mănăstirea Prislop. Formula de adresare este următoarea: „Bine credinciosului și de Hristos iubitorului, celui dăruit de providența de sus, păzit de Dumnezeu și luminat de sfântul tată ceresc, încoronat cu cunună cerească, ce lucește ca ochiul soarelui și sceptrul credinței ortodoxe și nepătate, stâlp neclintit al bisericilor lui Dumnezeu, asemenea unui al doilea Constantin al Noii Rome, apărător zelos al săracilor și sărmanilor..., noi smeritul Ghenadie, arhiepiscopul și mitropolitul din sfântul scaun al Bălgradului și al Vadului și a toată Țara Ardealului”⁴. Rugămintea era de primi ajutor „ca să putem răscumpăra sfânta mănăstire din mâna ungarilor”⁵. Formula de adresare, folosită aidoma, peste câțiva ani, de către mitropolitul Ghenadie și pentru principele Matei Basarab, al Țării Românești, era „găsită desigur într-o veche carte bisericească, unde privea pe cutare împărat bizantin”⁶. Textul ilustrează continuitatea Marii Biserici și translatarea speranțelor de la Noua Romă a lui Constantin cel Ma-

re în Noul Țarigrad, unde domnea acum „stâlpul neclintit al bisericilor lui Dumnezeu”. Teama și spaima exprimate în scrisoare, în fața prigonirii bisericii românilor din Transilvania, nu erau exagerate deloc, dacă ținem seama de o cunoscută scrisoare, din același an 1629, adresată de patriarhul ecumenic Chiril Lukaris principelui transilvan Gabriel Bethlen. Din această epistolă se vede intenția clară a principelui maghiar de a-i atrage ferm pe toți românii din Transilvania la calvinism, prin ademenirea mai întâi a mitropolitului Ghenadie, spre creșterea forței de coeziune a țării și sporirea fidelității supușilor. Patriarhul ecumenic nu este, firește, de acord cu atragerea românilor din Transilvania la calvinism, dar nu i se poate opune decât cu spiritul, neavând alte mijloace s-o facă, pe de o parte și respingând forța din principiu, ca și om al bisericii, pe de altă parte. Înalțul ierarh nu crede însă în puțința împlinirii dorinței principelui Bethlen din mai multe motive: mai întâi – spune Lukaris – nu vor accepta calvinizarea românii înșiși, puternic legați de credința răsăriteană; apoi, se vor opune – crede patriarhul – domnii Țării Românești și Moldovei care vor interveni, dacă nu cu armele, măcar cu „îndemnuri tainice”; în fine, mai era – scrie același mare ierarh – puternica „legătură de sânge și de simțiri” dintre românii transilvăneni și cei din Țara Românească și Moldova, care-i ținea pe toți împreună⁶.

Din păcate, toate acestea, deși prezente și reale, nu erau de natură să oprească atentatele la credință, la biserică și nici la alte aspecte identitare ale românilor din Transilvania, iar resursele lor materiale de apărare erau slabe și ineficiente. Principii Țării Românești și Moldovei au intervenit, într-adevăr, dar numai cu „îndemnuri tainice”, cu susțineri morale, cu daruri spirituale și, rareori, cu câte o danie de moșie, cu odoare pentru biserică ori cu bani. La fel se va întâmpla și în preajma anului 1700, când biserica românească din Transilvania a fost atrasă la unirea cu biserica Romei. În aceste condiții, apelul la marea împărăție moscovită era explicabil și legitim. Prin urmare – cum se știe – câteva delegații ale bisericii transilvane, conduse uneori chiar de mitropoliți, alături de altele, reprezentând bisericile surori de la sud și, mai ales, de la est de Carpați, s-au deplasat în Rusia, cerând sprijin material, ajutor bănesc, suport pentru renovarea, construirea și menținerea bisericilor și mănăstirilor. De multe ori, vizitele se soldau numai cu schimburi de daruri, ca în mai 1668, când mitropolitul Sava Brancovici, „din Bălgradul Ardealului”, îi ducea „marei domn, țar și mare cniaz” Alexei Mihailovici „sfântul chip al Treimii făcătoare de viață, încadrat în argint, o cruce de lemn în cadru de argint cu diamante, panaghie⁷ tăiată din chiparos, încadrată în aur și pietre scumpe și rubine, precum și două cruci tăiate din lemn de cedru”, primind în schimb „o cupă de argint aurită cu acoperământ, un cufăr de camohă⁸ și un soroc de soboli, bani 30 de ruble⁹”. Delegațiile românești aveau să sporească în secolul al XVIII-lea, determinând acțiuni reale de sprijinire a ortodoxiei transilvane¹⁰.

Toate acestea au avut ecouri în mentalul colectiv, fiind consemnate în cronici și în alte mărturii de epocă. În acest sens, sunt reprezentative cronicile românești brașovene¹¹, care exprimă ideile și idealurile unei comunități românești urbane – cea mai prosperă de acest fel din Transilvania – dezvoltată în vecinătatea sașilor și cu o viață culturală de înalt nivel. Aici, în jurul bisericii Sf. Nicolae, au înflorit o timpurie arhivă și o bibliotecă, o școală de copiiști și de traductori, precum și cea dintâi școală românească (în care s-a predat și s-a scris în românește încă din secolul al XVI-lea) din toate cele trei principate. Și tot aici, la Brașov, s-au născut tiparul românesc (în jurul anului 1550) și istoriografia românească modernă în limba română din Transilvania, ilustrată

prin zeci de cronici și însemnări despre trecut, păstrate din secolul al XVII-lea și până la începutul secolului al XIX-lea¹².

Brașovul românesc (Șcheii) reprezintă un caz special de comunitate foarte deschisă schimburilor externe, plină de mobilitate deopotrivă spre lumea sud-estică și spre occidentul Europei, dar în același timp păstrătoare fidelă a tradiției și, în unele privințe, închisă în sine. Românii brașoveni au rezistat nu numai asalturilor Reformei, în variantele sale luterană și calvină, dar au rămas și un bastion al ortodoxiei, refuzând de la început unirea cu Roma. De aceea, lumea răsăriteană pravoslavnică s-a bucurat de o atenție specială, iar imaginea acestei lumi s-a răsfrânt adesea în mentalul comunitar. Brașovenii știau detalii despre Rusia nu numai din lecturi și din auzite, ci chiar de la preoții lor, fiindcă popa Oprea mersese la Moscova, „la stoliță”, în 1690-1691, preotul Ciprian în 1694, iar protopopul Vasile Hoban, la 1697, când înaintase o cerere către țarul Petru cel Mare și o scrisoare de mare mulțumire a comunității din Șchei¹³. În secolul al XVIII-lea, prezențele laicilor și clericilor brașoveni în Rusia continuă prin frații Teodor Corbea (ajuns „vel pisar și cancelar al prea puternicei împărății moschicești”) și David Corbea (ceaușul), prin Vlad Mălăiescu (devenit secretar al mitropolitului sârbesc de Karlowitz, ajuns în Rusia în 1718), prin protopopul Eustatie Grid, aflat la Petersburg și în alte orașe rusești în 1743-1744, întors acasă cu suma de 13 000 de florini, folosiți la repararea bisericii și la clădirea unui turn cu ceas¹⁴. Pe frontispiciul bisericii s-a scris apoi cu litere de aur, în latinește, spre amintire: „Acest locaș sfânt s-a renovat în anul 1751, prin pioasa donație a Elisabetei Petrovna, neînvinga împărăteasă singur-stăpânitoare a întregii Rusii”¹⁵. Intelectualii brașoveni, dintre care unii studiaseră la Academia din Kiev, receptau opere ale culturii ruse sau realități rusești venite prin filiere variate. Astfel, dascălul Radu Duma, de exemplu, a tradus în românește și a prelucrat lucrarea lui Antonios Kathiphoros, *Viața lui Petru cel Mare*, pe care a rebotezat-o cu numele de „Istoria rușilor și viața marelui Petru, monarhul rușilor și vitejiile lui”, completând-o cu date luate din Pseudo-Nicolae Costin și din Axinte Uricariul. Manuscrisul lui Radu Duma, cu accente pe lupta de la Poltava, pe corespondența lui Petru I cu sultanul Ahmet al III-lea sau pe marea campanie de la Prut din 1711, s-a păstrat în copii făcute de Ioan Zacionea (1783-1784) și Zamfir Marcu (1788), ambii tot din Brașov¹⁶. Radu Duma a mai tradus și „Istoria marelui cneaz Dimitrie Donskoi”, integrabilă literaturii militante antiotomane, foarte răspândită atunci în Țările Române¹⁷. Tot el, se pare, a introdus în compilația numită *Codex Kretzulescus* un capitol cuprinzător, numit „Istoria pentru monarhia și împărăția moscalilor”.

Astfel, în cronicile brașovene apar date numeroase despre Rusia, despre vizite preoților, despre cuceririle și războaiele rușilor și uneori chiar portrete ale unor împărați. Astfel, „Cronica protopopului Vasilie” relatează: „Într-această vreme au ajuns pe popa Oprea oarece grije pentru o chezășie și de mare nevoie i-au căutat a merge la Mosc, la stoliță¹⁸. Și, înțelegând împăratul Moscului de pravoslavia creștinătății ce să află la acest loc, dat-au oarece milostenie sfintei besereci prin mâna popei Oprei a să aduce”¹⁹.

Despre războaie se dau mai multe detalii în cronici, fiindcă războaiele tulburau viața normală și aveau urmări grele. Războiul ruso-austro-turc din 1736-1739 este relatat inclusiv prin prisma integrării unor elemente de istorie locală în istoria universală.

Astfel cronicarul arată că austriecii „au stricat pacea” (de la Passarowitz, din 1718) cu turcii și au pierdut „Beligradu”, „Craiova” și „Roșava”, după care au făcut din nou pace (la Belgrad)²⁰. Pe acest fond general al „răzmeriței” dintre marile puteri, se relatează că „mulți din boierii și din negustorii de la Țara Rumânească au venit la Brașov și au fost până s-au făcut pace, fiind multe turburări la țară și multe robii și multă vărsare de sânge”²¹. Se poate ușor remarca tonul de dezaprobare și de regret al cronicarilor față de asemenea „turburări” al căror cadru era pământul românesc și care pricinuiau defecțiuni în circulația mărfurilor și pierderi de vieți omenești. Cronicarii arată faptul că în asemenea confruntări armate românii nu erau pasivi, ci alăturându-se – ca în cazul căpitanului Ilie Bird²², în războiul din 1736-1739, ori al fraților Măgureni în cel din 1768-1774 – partidei creștine.

Un conflict mai îndepărtat de Țările Române (desfășurat tot în prima parte a secolului al XVIII-lea) și despre care, de asemenea, relatează cronicile din Șchei este războiul ruso-suedez (Marele Război Nordic) din 1700-1721. *Codex Kretzulescus* menționează, între cauzele ridicării lui Petru I al Rusiei asupra lui Carol al XII-lea al Suediei, *semeția* regelui suedez – care avusese *oaste* (război, conflict) cu *craiu* Poloniei, al Danemarcei, cu electorul (*curfiști*, provenit din germanul Kurfürst) de Brandenburg ș. a. – precum și două cetăți luate de „șvezi mai nainte vreme de la moscali”. Este relatată lupta de la Narva din 1700, unde rușii ar fi participat cu o oaste de 100 de mii de oameni, „din care 12 mii regulată, restul fără regulă, anume cazaci”. Dar Petru I n-a putut conduce direct lupta, zice cronicarul, fiind silit să plece datorită *rebeliei* de la Arhangelesk, astfel încât *craiu* *suedului*, lovind pe *moscali* noaptea, a biruit. Este urmărită apoi desfășurarea conflictului în anii următori, de exemplu în 1702, când *șvezi*, sfârșind praful de pușcă, au părăsit câmpul de bătălie, revenind însă ulterior și arzând 14 sate. Cronicarul prezintă și punctul culminant al războiului: „După toate acestea, la urmă au fost mare bătae lângă Poltova, fiind însuși împăratul Petru și craiu. Și așa înfricoșată și groaznică bătae au fost, cât au fost craiu desăvârșit biruit, atâta cât craiu nu au mai avut loc să scape la țara lui, fără numai i-au căutat de au fugit la Țara Turcească, cu vro câțiva ofițeri, trecând pe la Bender la Țara Moldovii...”²³. În continuare, se dau amănunte despre „creșterea împărăției moscalilor” prin cucerirea, de-a lungul secolelor, a celor șapte *hâinii* tătărești: *Cazan*, *Astrahan*, *Caracapil*, *Calmușii*, *Dondumi*, *Sibirțchi*; mai rămânea nesupusă hănia *Crâmului* și a *Buciacului*, stăpânită de turci. Dar, „la anul 1768, începând oaste împăratul turcului asupra Moscului și făcându-să pace, și aciastă hăinie s-au supus supt împărăția moscalului”²⁴. S-au mai adăugat apoi „alte monarhii supuse de moscali”: *Ghielan*, lângă Persia, *Giurgiul* (Georgia), *Chierchiezu* (Kirghizia), o parte din împărăția *Hina* (China). Cronicile urmăresc creșterea imperiului țarilor, de regulă, cu admirație, având în minte perspectiva măririi și întăririi „pravoslavniciei credințe” și a forței creștinilor în general.

Se insistă în cronică și asupra Războiului de Șapte Ani (1756-1763), cu implicații mai largi, continentale. Cauza acestuia (în optica vremii) este prezentată astfel: „Văzând că craiu Prusii s-au prea înălțat, s-au făcut sfat cu taină, fiind și papa îndemnător; neamțul, moscalul, franțuzul, sacsul și Imperium s-au făcut toți la o unire să să scoale cu oaste asupra praisului ca să-l supue, puindu pricina că iar pentru țara Slejia să înceape oastea. Iar acel mult vreadnic craiu (Frederic al II-lea – n. n. I. A. P.), văzându-se la atâta strămoare și aflând sfatul lor cel rău, s-au unit cu craiu englezilor ca să-i

fie întru ajutori...²⁵. Se poate remarca depășirea simplei atitudinii consemnative și participarea afectivă a cronicarului la evenimentele. În continuare, este prezentată intervenția oastei ruse (trimise la Elisabeta Petrovna) împotriva Prusiei. Dar cronicarul ține să sublinieze că era „mare neunire între oastea moscalilor”, aceștia nevoind să-i vatăme prea tare pe prusieni, deși „luase toată țara Prusia, ce iaște crăie a praisului și o cetate ce iaste chiia Brandaburhii, numele Colberg”. Moartea împărătesei Elisabeta – „ciudat lucru au fost cu moartea împărătesei așa în grabă”, zice cronica – a schimbat sensul intervenției ruse dinspre austrieci spre prusieni, astfel încât „neamțul” a făcut pace. Și din nou o judecată de valoare care pune în lumină opțiunea cronicarului: „Și așa nici o parte nici alta nu au dobândit din țări nimic, fără numai cheltuiala cea multă care s-au făcut și oastea cea multă care s-au pierdut²⁶”.

După Războiul de Șapte Ani, zona de încordare și-a mutat din nou centrul de greutate spre sud-estul Europei, unde istoria universală avea să consemneze o nouă etapă în evoluția Chestiunii Orientale. Extinderea teritorială a Imperiului Rus ca și creșterea forței sale militare, corelate cu tendința tot mai accentuată de înstăpânire a sa asupra moștenirii otomane au dus la agravarea acestei Chestiuni Orientale, devenite acum o problemă a echilibrului european²⁷, în care erau deopotrivă implicate – pe lângă Rusia – și Austria, Franța, Anglia. Această încordare a situației internaționale s-a manifestat, între altele, prin războiul ruso-turc din 1768-1774, desfășurat, în parte, pe teritoriul Țărilor Române. Cronicile din Șchei, mai ales *Codex Kretzulescus*, prezintă pe larg desfășurarea acestui conflict, încercând să-i surprindă semnificațiile și, depășind aspectul pur consemnativ, să emită judecăți de valoare legate de confruntarea armată. Sunt remarcate unele din cauzele evidente ale conflictului, anumite fapte care au avut implicații directe în izbucnirea războiului, adică problema Poloniei: „Făcând pace neamțul și fiind fost murit craiul Poloniei, au fost țara fără crai. Și așa s-au sfătuit moscalul cu praisul și cu englezul ca să pue crai la Polonia pe Stanislaus Panatovțki (Poniatowski – n.n. I.A.P.)²⁸. Dar „vlădicii și boiarii țării” n-au fost de acord cu încercarea noului rege de a pune capăt situației anarhice prin anumite reforme, de aceea „s-au scornit mare turburare în Țara Leșască, precum a pururea au fost obicinuiți leașii”. Sunt astfel relevate în cronică luptele centrifugale dintr-o Polonie devenită de multă vreme un fel de „republică nobiliară”. Evenimentele ulterioare sunt redată, de asemenea, amănunțit: intervenția rusă în Polonia, solicitarea de ajutor făcută de polonezi către Papă, Austria și Franța, ridicarea Turciei împotriva „moscalilor”.

Declanșarea conflictului ruso-turc a avut loc, după cum sesizează cronicarul, în urma unor incidente diplomatice: „solului” (ambasadorului) rus la Constantinopol i s-a transmis prin vizir „porunca” sultanului ca oastea rusă să părăsească Polonia; când „solul” a pretins timp spre a comunica împărătesei (Ecaterina a II-a) cererea, sultanul a dispus închiderea lui la Ediculé, a solicitat ajutorul hanului tătar, dornic să atace „Petropoli” (Petersburg). Ulterior, în urma protestului altor diplomați, l-a eliberat pe ambasador, dar „a dat poruncă de oaste²⁹”. După aceste explicații preliminare, menite să arate cauzele care au dus la declanșarea războiului (cronicarul, care a fost identificat de către unii exegeți, pentru această parte a lucrării, drept Radu Duma, zice: „din ce pricină au început împăratul turcesc asupra împărății moscalilor oaste”), este urmărită în amănunt desfășurarea evenimentelor.

Inițial se fixează durata conflictului, apoi sunt prezentate planurile de război turcești și încercările turco-tătare de a muta teatrul de război la nord-est de Nistru. Dar

cronicarul consemnează înfrângerea turcilor trecuți peste Nistru în „Țara Leșască” și victoria „moscalilor”, care pătrund astfel în Moldova pe la Hotin. Reușita acțiunilor ruse a fost favorizată de sprijinul dat de „volontarii” români, sprijin plănuit prin intermediul relațiilor secrete ruso-române. De altfel, aceste raporturi politice și colaborarea militară au fost precedate, cum s-a mai subliniat, încă de la începutul secolului al XVIII-lea, de intense legături cultural-religioase, întreținute cu deosebire de românii ardeleni. Păturile orășenești rămase ortodoxe din sudul Transilvaniei (din zonele Brașov, Făgăraș, Sibiu) își păstrau „semeția” în lupta lor contra „unației” și prin deseale solii trimise la Moscova și Petersburg. Una dintre ele (menționată mai sus) este pe larg detaliată în același *Codex Kretzulescus*: „La anul 1744, mergând părintele protopop Eustatie Grid la Țara Moscalului, la Peterburhi, fiind înălțata înpărăteasă Elisabeta Petrovna, au dat milostenie la aciastă sfântă besearcă, ce iaste hramul sfântului făcător de minuni Nicolae, și dintr-această milostenie s-au zidit turnul ce iaste ciasornicul...”³⁰. Este vorba despre turnul (pomenit anterior) și despre dania consemnată în inscripția comemorativă amintită. Asemenea relații, întreținute și de munteni și de moldoveni cu Rusia – pe când aceasta se considera protectoarea ortodocșilor din sud-estul Europei – au înlesnit formarea detașamentelor de voluntari români, care, spre exemplu, alături de arnăuți și de alți locuitori ai Bucureștilor, au alungat pe turci din oraș, după cum țin să precizeze cronicarii³¹.

„Istoriile” din Șchei prezintă în continuare desfășurarea campaniei decisive pe uscat și pe mare din anii 1770-1771. Se dau amănunte despre luptele din Oltenia, de la Giurgiu și de la Brăila, despre victoria rușilor în lupta de la „Movila Rabăi” (Movila Râbâiei). Se face elogiul unui comandant rus, contele feldmareșal *Romansefu* sau *Rumiantșov Zadunaischi* (“Rumeanșev de la Dunăre”). Cronicarul se exprimă admirativ, în general, față de victoriile armatei de uscat ruse: „Fiind niște ofițeri de la craiul Prusii la oastea moscalilor, ca să vadă cum va fi bătaia turcilor cu moscalii și fiind la aciastă bătaie, mult s-au mirat de izbânda ce au făcut asupra turcilor, fiind numai 27 de mii și turcii 300 de mii, zicând că de ar fi fost toată puterea craiului lor, încă nu s-ar fi făcut atâta izbândă precum au făcut moscalii”³². Românii sunt zugrăviți mereu ca fiind în sprijinul rușilor. În timpul conflictului din 1768-1774, aflăm că, îndată ce rușii au trecut Nistrul în Moldova pe la Hotin, s-au adunat câteva mii de voluntari români³³. Cronicarul mai descrie (cum s-a văzut) felul în care acești voluntari, împreună cu arnăuții de pe lângă Vodă, i-au alungat pe turcii din București. Se fac și judecăți de valoare din care rezultă distrugerile provocate de aceste războaie pe teritoriul românesc: „După ce au intrat oastea moscalilor la Țara Moldovei și la Țara Rumânească, la multe locuri multe bătăi au fost și mult sânge s-au vărsat...”³⁴.

Interesant este episodul despre lupta celor trei frați Măgureni – Părvul, Mihai și Răducanul – episod în care se vede sensul dat de cronicar noțiunii de patriotism. Aflăm că cei trei frați, văzând că rușii au oaste puțină, s-au temut să nu ardă turcii Bucureștii, de aceea au organizat apărarea. Ei făceau parte dintre Cantacuzini, „neam slăvit din boierii cei mai de frunte ai Țării Rumânești, ...dar câți domni venia în scaunul Țării Rumânești nu le da vreo boerie (dregătorie – n. n. I. A. P.), ci așa trăia din venitul moșiilor lor”³⁵. Strădania acestor boieri îi apare cronicarului salutară: „Și așa, având multă silință ca să scape aciastă țară din primejdie, s-au arătat cătră moscali cu mare credință și ajutori. Că întâi, din grăul care au avut strânsu de la moșiile lor l-au dat la mâncarea oștii, al doilea au dat cară de oaste din vitele lor, al treilea au

strânsu un reghiment de usari (sau cătane călări), tot cu cheltuiala lor. Iar alți boiari ai țării nu s-au arătat cu nici un ajutori către patriida lor (a Mărginenilor – n. n. I. A. P.), ci au fugit de la țara lor și au mers la Țara Neamțului la Brașov, și acolo au fost până s-au făcut pace. Iară acești trei frați, ca niște vreadnici și iubitori de neam creștinesc, s-au silit atât cât unul dintre acești trei ș-au vărsat sângele la oaste³³⁶. Dincolo de apelul la textul cronicii interne muntenești, fragmentul face elogiul patriotismului creștinesc al celor trei boieri de țară, care, statornici prin calitatea de stăpâni ai moșiilor lor, n-au beneficiat de vremelnice dregătorii care să-i oblige la recunoștință față de unul sau altul dintre domnii fanarioți. Sacrificiul lor a fost făcut pentru țară (“ca să scape aciastă țară de primejdie”), iar în *aciastă țară* erau incluse și moșiile lor, prin care aveau trăinicie pe acest pământ și care ofereau concretețe idealului lor patriotic și creștin. Față în față cu acești boieri gata de sacrificiu, pentru că aveau ce apăra, sunt puși alții, fugari și venetici, nestatornici, ca și domnii care le confereau dregătorii și temporare domenii. În comparație cu asemenea oameni „fără patrie”, exemplul Măgurenilor apare semnificativ.

Această atitudine se poate înscrie într-o practică mai veche a boierimii române: atât timp cât exista amenințarea unei stăpâniri directe turcești la nordul Dunării (cu repetarea confiscărilor de moșii, a nimicirii fizice și economico-politice a stăpânilor autohtoni, cum era cazul regimului timariot la greci, bulgari, sârbi, albanezi), boierii erau gata să lupte împotriva Semilunii (politica de rezistență); dar în momentul când riposta militară românească energetică arăta turcilor imposibilitatea supunerii prin arme a Țărilor Române, și prin urmare, necesitatea intrării în negocieri și a acordării de concesi, boierimea era dispusă să trateze și să accepte formele politice care să-i garanteze situația economico-socială și politică, chiar și sub suzeranitate otomană (politica de conciliere)³⁷. În acest veac al XVIII-lea, situația se complică însă, fiindcă Țările Române devin teren de confruntare armată și obiect de dispute teritoriale între Rusia, Austria și Turcia. Strădaniile și intențiile boierimii autohtone de a-și conserva statutul economic, social, politic devin tot mai dificil de realizat și tot mai slabe, fără să dispară însă.

Într-o *Istorie pentru flota moscalilor*, *Codex Kretzulescus* relatează despre campania întreprinsă de ruși în Marea Mediterană, pentru a lovi în turci dinspre sud prin Dardanele și despre trecerea flotei prin locul numit *Ghibelaltar* (Gibraltar), unde „se îngustează marea cât poate ajunge glonțul de tun de la o margine la alta” și de unde „la o parte iaste o cetate a englezilor, la altă parte iaste o cetate a franțozilor³³⁸”. Cronică vorbește despre sprijinul olandezilor și despre împotrivirea francezilor la trecerea flotei ruse, despre victoriile obținute de Orlov, „mai mare peste flota moscalilor”, în luptele cu turcii. Corăbiile ruse ajung la *Derdaneale* (Dardanele), „ce iaște chieia Țarigradului” (Constantinopolului), unde au fost patru cetăți”, loc pe care, spune cronică, „rușii nu l-au putut dobândi”. Cronicarul constată cu părere de rău: „Numai sâraca țara Morea au pătimit multă nevoie și robie, că s-au fost sculat și ei asupra turcilor; iar alte ostroave n-au pățit nici o nevoie³³⁹”.

Se remarcă și acțiunea curților europene de contrabalansare a situației, în momentul în care victoriile ruse erau prea stânenitoare pentru ele: „Franțozul, fiind în mare dușmănie asupra moscalilor, precum sunt și până acuma, vrând să trimită la Țarigrad turcului ajutor, au încărcat 28 de corăbii cu tunuri, cu gloanțe și cu praf de pușcă și

deasupra acestora au pus grâu, ca să nu să bage seamă. Și la aceale corăbii au trimes și 800 de tunari⁴⁰. În finalul episodului, cronicarul își exprimă din nou admirația pentru victoriile ruse, în virtutea sentimentelor antiotomane ca și a „dreptei credințe” comune.

În chip de concluzie a *Istoriei* despre războiul ruso-turc din 1768-1774, cronicarul consemnează „poncturile păcii” de la Kuciuk-Kainargi: preeminența politică rusă asupra „Crâmului” și „Buciagului”, dreptul rușilor de liberă „neguțătorie” în Marea Neagră și Țarigrad (Constantinopol), plata de către turci a unei despăgubiri de război, obligația Porții de a nu mai „asupri” pe ortodocșii din Imperiul Otoman. În același context, *Cronica anonimă a Brașovului... și Codex Kretzulescus* notează că, la 1778, hanul tătarilor din „Crâm” (=Crimeea) s-a botezat (s-a creștinat) prin strădania unui „ministru credincios” al împărătesei Ecaterina a II-a⁴¹. Pe fondul victoriilor ruse, se precizează și garantarea statutului de autonomie a Țărilor Române: „Țara Moldovei și Țara Muntenescă să nu mai fie asuprite cu bir precum au fost, numai după obiceiul cel vechiu⁴². Se recunoaște ușor aici ecoul problemei „capitulațiilor”, adică al tratatelor medievale care reglementau raporturile româno-otomane.

Arătam anterior că, în afară de aceste confruntări armate, sensibilitatea cronicarului se îndreaptă și spre suveranii timpului, cărora uneori le creionează adevărate portrete, altelei precizându-le doar câteva trăsături. Dacă despre Sofia, sora lui Petru I, cronica spune doar că era „foarte isteată și înțeleaptă”, deși rea, despre împărat își îngăduie o adevărată evocare. Petru este și el un înțelept, care, cu toate îndemnurile miniștrilor, nu o ucide pe Sofia, ci o trimite la mănăstire. După campaniile împotriva Azovului (1695-1696), „împăratul a mers spre porțile Evropii, ca să vadă obiceiurile și lucrurile altor monarhi, ca să aducă și în stăpânirea împărății sale bune obiceiuri⁴³. După înăbușirea unui complot urzit de boierii conservatori, temători de reforme, ni se spune că Petru s-a îndreptat spre Riga, *Keinigsberg* (Königsberg, azi Kaliningrad), *Amburg* (Hamburg), Amsterdam, *London*, *Beci* (Viena). A voit împăratul să ajungă și în Italia, dar a primit iar veste de „rebelie”, boierii „puindu pricină că miargerea împăratului la țările Evropii va să aducă multă înnoire și stricăciune în împărăția Moscului⁴⁴. Cronicarul, atât de îndârjit în păstrarea „pravoslavniciei credințe”, dovedește înțelegere și apreciere pentru reformele lui Petru I și – ca un exponent al păturii orășenești, deschise spre negoț, meșteșuguri, călătorii și schimbare – condamnă indirect opoziția boierilor cantonați în tradiție: „După aciasta (călătoria în Apus și pedepsirea rebelilor – n. n. I. A. P.), au început împăratul Petru a face bune așezământuri la toate lucrurile oștii pe uscat și pe mare și la toate obiceiurile ceale bune ale țării. Care această miargere a împăratului la părțile Evropii au fost de mare folos la toată monarhia Rusii⁴⁵.”

Un alt episod important, prezent în cronici, este întâlnirea de la Movilău (Moghilev), din 1780, dintre Iosif al II-lea și Ecaterina a II-a⁴⁶; se povestește despre pregătiri, despre ceremonialul plin de fast al întâlnirii, despre vizita lui Iosif la Kiev și Petersburg, despre discuțiile diplomatice, al căror conținut (necunoscut cronicarului) ar fi dorit să ducă, după expresia din cronică, la bucurie pentru „neamul creștinesc”, mai ales pentru cel „pravoslavnic” (ortodox).

Ca ortodocși, cronicarii apără credința tradițională întru care s-au pomenit din vechime și care-i lega, prin puntea Carpaților, de munteni și moldoveni sau, prin alte mijloace, de ceilalți drept credincioși. Brașovenii nu simt atât de acut nesiguranța

vieții lor de „tolerați” în Transilvania (“până va dura bunul plac al cetățenilor”), fiindcă ei au sentimentul că sunt ocrotiți (cum și erau de fapt) de autoritățile Țării Românești și Moldovei. Cronicarii se simt pe sine și îi simt pe ai lor apărați spiritual, dar și politic. Substratul politic al acestei atitudini apare clar în *Istoria* lui Radu Tempea al II-lea, în *Cronica anonimă a Brașovului...* și în *Codex Kretzulescus*: românii sud-transilvăneni se sprijină mai ales pe autoritatea politică românească de la sud de Carpați, iar efortul lor de a rămâne în dependență spirituală de București ascunde și teama că trecerea la „unație” sau acceptarea obləduirii episcopiei de Râmnic după 1719 (episcopie față de care austriecii fac presiuni de unire cu Roma) vor duce la eludarea autonomiei lor tradiționale și a identității.

Acestor semnificații li se asociază un cult accentuat pentru tradiție, precum și pentru rolul benefic al bisericii ca instituție, într-o vreme când aceasta concentra pentru români deopotrivă atribuții religioase și laice: „Iar noi, pravoslavnicii creștini, întru ce ni-au luminat sfinții părinți întru aceia să rămânem și să păzim credința curată”⁴⁷. Cronica devine purtătoare de îndemnuri și de pilde adecvate unui ortodoxism manifest, activ, care propune norme de conduită colectivă și elogiază un ideal de viață valid, verificat prin împliniri parțiale și succesive de-a lungul secolelor.

Acești cronicari s-au afirmat ca „intelectuali” de marcă ai vremii lor promovând, mai ales în secolul al XVIII-lea, o „politică culturală” de luminare a „norodului”. Ei s-au simțit pătruși de misiunea lor de mentori spirituali ai comunității, antrenându-se în acțiuni de anvergură, ca aceea despre care relatează Radu Tempea al II-lea: „Pentru aceia curios lucru au fost socotit sfinția sa Zaharia Copetenskii ..., de le-au dat de pe elinie pre limba slovenească (este vorba despre Evangheliu – n. n. I. A. P.), după cum au fost tâlcuite de acei sfinți bărbați și, întru cel de obște folos, le-au dat la tipar, care mai pre urmă și preasfințitul arhipăstoriul nostru, Chir Teodosie, mitropolitul Ungrovalahiei, văzând că ar fi de mare folos de s-ar scoate pre limba rumânească, ca să să împărtășască și neamul nostru cel rumânesc acestor lumini...”⁴⁸.

Este o vreme de mare efervescență spirituală în acest veac al XVIII-lea, când mentalitatea iluministă pare să fi pătruns până la nivelul comunității românești a Șcheilor, când ortodoxismul, asaltat de modernitate și de spirit național, este pe cale de autoevaluare critică și de redimensionare. Chiar înainte de manifestarea plenară a curentului iluminist, Radu Tempea face elogiul traducerii și tipăririi cărților sfinte în limba poporului, ca să le înțeleagă creștinii în general și „mai vârtos” ceea ce el numește „neamul nostru cel rumânesc”.

Cronicarii mai sunt însă și oameni ai comunității lor orășenești de meșteșugari și negustori, adică membri ai unor pături sociale de mijloc, care, debarasate de timpuriu de multe aspecte ale spiritului medieval (prin însăși statutul lor urban), devin purtătoare a unei mentalități moderne. Ei pun în lumină o conștiință citadină, de negustor și meșteșugar, atunci când relatează, de exemplu, despre anumite îngrădiri economice impuse de oficialitatea săsească românilor⁴⁹. „Sunt texte care se încadrează în lupta pentru dreptul la meserie, care apare atât de consecvent în revendicările românești”⁵⁰, integrate în mișcarea petiționară ardeleană a secolului al XVIII-lea. Autorii de cronici condamnă atitudinea centrifugală a boierilor munteni și moldoveni față de domn, a boierilor ruși nereceptivi la „bunele obiceiuri” (reforme) introduse de Petru I, a nobilimii și clerului din Polonia (“s-au scornit mare turburare în Țara Leșească, precum apururea au fost obiceiuiți leașii”⁵¹). Cronicarii nu înțeleg și nu acceptă asemenea

veleități ale clasei feudale, respingând rivalitatea și conflictele armate care tulburau buna circulație a oamenilor și a mărfurilor. De activitatea comercială depinde însăși prosperitatea comunității românești brașovene, de aceea autorii de cronici devin purtătorii mentalității negustorești a comunității lor. *Codex Kretzulescus* vorbește despre prejudiciile aduse comerțului de războiul ruso-turc din 1768-1774: „Fiindu oaste turcii cu moscalii, s-au închis toate schelile (porturile – n. n. I. A. P.) de la Dunăre și n-au mai fost trecând nici un feliu de marfă de la Țara Turcească la Țara Rumânească și Țara Moldovii. Și așa au început negoțatorii a aduce marfa de la Țara Turcească pe la Mehadia și pe la Zeton. Și cât au ținut această oaste, foarte multă marfă au venit la Brașov și de la Brașov au dus la Țara Rumânească și Țara Moldovii. Și mulți negoțatorii au dobândit într-acele vremi, având marfa bună căutare. Iară făcându-se pace fără de veste și având negotătorii multă marfă, mulți au avut multă pagubă, ieșind oștile moscalilor de la aceste țări și viind marfă de la Țara Turcească peste Dunăre. Așa mulți multă pagubă au avut⁵². Paguba negustorilor și cauzele ei au putut fi sesizate și consemnate datorită atmosferei de la Brașov, datorită mediului social și socio-profesional în care se mișca cronicarul.

Din același motiv, autorii de cronici condamnă războaiele, aducătoare de necazuri și nestatornicie, deși disting între războaiele de apărare a țării (vezi elogiul fraților Măgureni, de exemplu) și războaiele purtate pentru deșarte rivalități, pentru preamărire, pentru cuceriri. Astfel, după relatarea unui conflict început de Austria pentru cucerirea Bavariei, în care s-au implicat apoi mai multe state, Simeon Hârs observă: „O, ce răutate este vrajba și pizma, că câtă cheltuială și pagubă ce s-au făcut, nu este vreadnică toată Țara Bavari⁵³”.

Cronicarii brașoveni sunt – cum s-a văzut – deschiși spre lume, deopotrivă spre cea apuseană și răsăriteană. Ideile lor, vehiculate în istoriografia românească a Brașovului, exprimă mentalitatea unui grup social orășenesc, de confesiune creștină ortodoxă, antrenat în acțiuni întreprinzătoare pe tărâm economic și stratificat din punct de vedere social, adversar, al izbucnirilor violente (mai ales al celor militare) și influențat, din punct de vedere al psihologiei colective, de credința în bunul suveran. Acești cronicari, conștienți tot mai mult de nevoia propășirii „neamului nostru românesc” într-un secol al făuririi națiunilor moderne, mai au încă și conștiința unei lumi pan-ortodoxe. Ei dau comunității lor știri și fac aprecieri despre marea împărăție răsăriteană, depozitară a „credinței celei drepte” și capabilă de ajutorare a românilor transilvani, asaltați mai întâi de Reformă și apoi de Biserica Romei. În plus, rușii sunt admirați de români nu numai pentru rolul lor de protectori ai ortodoxiei, ci și pentru virtuțile militare arătate în combaterea Imperiului Otoman și pentru salvarea statutului de autonomie a Principatelor Române. În această din urmă întreprindere, cronicarii subliniază cu mândrie rolul voluntarilor români alăturați armatelor țarilor.

Astfel, în mediile românilor ortodocși transilvani, lumea rusească apare cu principalele sale caracteristici de mare putere pravoslavnică, aureolată de păstrarea nealterată a credinței și a valorilor Răsăritului, dar și de forța armatelor sale, capabile să-i respingă pe otomani. Din păcate, această imagine se reduce la mediile intelectuale interesate, la cercurile negustorilor care călătoreau, la lumea preoților și călugărilor. Abia secolul al XIX-lea, cu școala elementară obligatorie și cu presa răspândită în tiraje de masă, avea să asigure difuzarea datelor despre Rusia – de-acum mult modificate – până la nivelul poporului de rând.

Note

1. Ioan-Aurel Pop, *Slavonismul cultural la români în Evul Mediu – câteva considerații*, în „Apoziția”, publicație anuală a Societății Culturale Româno-Germane „Apoziția”, München, 2008, p. 285-292.
2. Iezuitul italian Antonio Possevino, prezent ei însuși în Transilvania, leagă situația discriminatorie a românilor de aici credința lor ortodoxă, subliniind cât este de uimitor că acești români din Transilvania au fost atât de îndărătnici, împreună cu cei din Țara Românească și Moldova, în ortodoxia lor (“dal loro scisma et rito greco”). În același loc este detaliată organizarea bisericească a românilor transilvăneni: aceștia aveau un mitropolit cu reședința la Alba-Iulia, întărit de principe în această demnitate, după sfințirea sa ca episcop de către forurile eclesiastice; mai aveau un episcop în ținutul Dejului (probabil la Vad) și un altul la Șimleu; liturghia era slujită în limba slavonă (“lingua rasciana o serviana”), dar preoții români numiți „poppi” aproape nu înțelegeau ceea ce citeau. Vezi Antonio Possevino (della Compagnia di Giesù), *Transilvania (1584)*, ediție de Andrei Veress, în „Fontes rerum Transylvanicarum”, tom III, Budapesta, 1913, p. 64. O altă ediție a lui Veress a apărut la Cluj, la aceeași dată. Folosind un alt manuscris, cu foarte mici diferențe, Giacomo Bascapé a publicat din nou lucrarea lui Possevino, sub titlul *Le relazioni fra Italia e Transilvania nel secolo XVI*, Roma, 1935, p. 63-163. În românește au apărut doar fragmente din amintita lucrare a lui Possevino, cele mai consistente fiind cuprinse în lucrarea *Călători străini despre Țările Române*, vol. II, îngrijit de Maria Holban și alții, București, 1970, p. 527-532.
3. Vezi Ioan-Aurel Pop, Thomas Năgler, Magyarai András (coord.), *Istoria Transilvaniei*, vol. I-III, Cluj-Napoca, 2007-2009.
4. Silviu Dragomir, *Contribuții privitoare la relațiile bisericii românești cu Rusia în veacul XVII*, în „Analele Academiei Române”, Memoriile Secțiunii Istorice, seria a II-a, tom. XXXIV, 1912, p. 79-81.
5. *Ibidem*, p. 1.
6. I.-A. Pop, *Patriarhul Kiril Lukaris despre unitatea etno-confesională a românilor*, în „Studii de istorie medievală și premodernă. Omagiu profesorului Nicolae Edroiu, membru corespondent al Academiei Române”, coord. Avram Andea, Cluj-Napoca, 2003, p. 315-322.
7. Icoană cu chipul Fecioarei Maria. Cuvânt preluat din neogreacă.
8. *Camobas* era un fel de stofă din mătase orientală. Cuvânt preluat din neogreacă.
9. S. Dragomir, *op. cit.*, p. 118-119.
10. Idem, *Relațiile bisericești ale românilor din Ardeal cu Rusia în veacul XVIII*, Sibiu, 1914, *passim*.
11. Cele mai importante cronici românești brașovene din secolele XVII-XVIII sunt: *Cronica protopopului Vasilie*, *Istoria sfintei besereci a Șcheilor Brașovului* de Radu Tempea, *Codex Kretzulescus* (de Simeon Hârs, cu largi părți atribuite lui Radu Duma), *Însemnări de cronică* (atribuite lui Dimitrie Eustatievici), *Cronica anonimă a Brașovului pentru trecutul românilor din Șchei*, *Însemnările popii Nicolae Grid*. „Însemnările de cronică” atribuite de Nicolae Iorga lui Dimitrie Eustatievici sunt, de fapt, originalul a ceea ce se cheamă îndeobște *Cronica anonimă a Brașovului pentru trecutul românilor din Șchei*. Astfel, *Cronica anonimă a Brașovului pentru trecutul românilor din Șchei* datează din secolul al XVIII-lea (și nu credem că aparține lui Dimitrie Eustatievici) și mai are o variantă de la începutul secolului al XIX-lea.
12. Vezi I.-A. Pop, *Contribuții la istoria culturii românești (cronicile brașovene din secolele XVII-XVIII)*, Cluj-Napoca, 2003, p. 25-78.
13. S. Dragomir, *Contribuții...*, p. 65.
14. Idem, *Relațiile...*, p. 4-9.
15. *Ibidem*, p. 9.
16. I.-A. Pop, *Contribuții...*, p. 101-102, 210.

17. *Ibidem*, p. 210.
18. Capitală, centru (termen rusesc).
19. Radu Tempea, *Istoria sfintei besereci a Șcheilor Brașovului*, ediție de Octavian Șchiau și Livia Bot, București, 1969, p. 71.
20. Nicolae Iorga, *Însemnări de cronică ale clericilor din Șcheii Brașovului*, în „Buletinul Comisiei Istorice a României”, XII, 1933, p. 91. Manuscrisul, cercetat de noi, se află la Biblioteca Academiei, București *ms. rom. nr. 1416*, f. 4-87.
21. Em. E. Kretulescu, *Codex Kretzulescus*, în „Revista pentru Istorie Arheologie și Filologie”, vol. XII, partea I, 1911, p. 57.
22. Vezi Sterie Stinghe, *Contribuții la cunoașterea trecutului românilor din Șcheii Brașovului. Viața căpitanului Ilie Bird*, București, 1945, p. -37.
23. Em. E. Kretulescu, *op. cit.*, vol. XII, partea I, 1911, p. 69-70 (despre războiul nordic).
24. *Ibidem*, p. 71.
25. *Ibidem*, p. 60.
26. *Ibidem*, p. 60-61.
27. Andrei Oșetea, *Chestiunea Orientală*, în „Istoria României” (tratată), vol. III, București, 1964, p. 455.
28. Em. E. Kretulescu, *op. cit.*, vol. XII, partea I, 1911, p. 59.
29. *Ibidem*, vol. XI, partea I, 1910, p. 24-25.
30. Em. E. Kretulescu, *op. cit.*, vol. XI, partea a II-a, 1910, p. 269-270.
31. *Ibidem*, vol. XI, partea I, 1910, p. 27.
32. *Ibidem*, p. 32-33.
33. *Ibidem*, p. 27.
34. *Ibidem*, p. 30.
35. *Ibidem*.
36. *Ibidem*.
37. Florin Constantiniu, *De la Mihai Viteazul la fanarioți: observații asupra politicii externe românești*, în „Studii și Materiale de Istorie Medie”, vol. XVIII, 1975, p. 103.
38. Em. E. Kretulescu, *op. cit.*, vol. XII, partea I, 1911, p. 71-73.
39. *Ibidem*, p. 72.
40. *Ibidem*.
41. *Ibidem*, p. 73; Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 94-95.
42. Em. E. Kretulescu, *op. cit.*, vol. XI, partea I, 1910, p. 35-36.
43. *Ibidem*, vol. XII, partea I, 1911, p. 68. De altfel, Radu Duma, cum s-a văzut, a și tradus în românește *Viața lui Petru cel Mare* (cf. Nicolae Albu, *Doi cărturari brașoveni din veacul al XVIII-lea, Ion Duma și Radu Duma*, în „Biserica Ortodoxă Română”, nr. 9-10, 1963, p. 911). Teodor Corbea aduce și el, în prefața la *Psaltirea* sa în versuri, un elogiu lui Petru cel Mare (***) *Istoria literaturii române*, tratat, vol. I, București, 1964, p. 550).
44. Em. E. Kretulescu, *op. cit.*, vol. XII, partea I, 1911, p. 68.
45. *Ibidem*, p. 69.
46. *Ibidem*, p. 66 și Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 97-99.
47. Em. E. Kretulescu, *op. cit.*, vol. XII, partea I, 1911, p. 62.
48. Radu Tempea, *op. cit.*, p. 183 (în Predoslavie către cititori).
49. Em. E. Kretulescu, *op. cit.*, vol. XI, partea a II-a, 1910, p. 271-274; Nicolae Iorga, *op. cit.*, p. 68; N. N. Stătic, *Înștiințări. Câteva capitole din trecutul românilor din Șcheii Brașovului*, Brașov, 1906, p. 6-7.
50. David Prodan, *Supplex Libellus Valachorum*, București, Editura Științifică, 1967, p. 219.
51. Em. E. Kretulescu, *op. cit.*, vol. XI, partea I, 1910, p. 24.
52. *Ibidem*, vol. XI, partea I, 1910, p. 35 (note).
53. *Ibidem*, vol. XII, partea I, 1911, p. 65.